

УДК 821.161.2

DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2021.20.2.21>

**ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ФОЛЬКЛОРНОГО ОБРАЗУ РУСАЛКИ
В СЛОВЕСНІЙ ТА ХУДОЖНІЙ ТВОРЧОСТІ Т.Г. ШЕВЧЕНКА**

**INTERPRETATION OF THE FOLK IMAGE OF A MERMAID
IN THE VERBAL AND ARTISTIC WORKS OF T. SHEVCHENKO**

Павлович Ю.П.,

orcid.org/0000-0002-9705-3381

кандидат педагогічних наук,

доцент кафедри філології (українське відділення)

Закарпатського угорського інституту імені Ференці Ракоці II

Певсе А.А.,

orcid.org/0000-0001-8572-032X

кандидат педагогічних наук,

доцент кафедри філології (українське відділення)

Закарпатського угорського інституту імені Ференці Ракоці II

У статті з'ясовується співвідношення міфологічної семантики образу русалки та його мистецької інтерпретації відомим поетом та художником Т. Шевченком. Доба романтизму безпосередньо попередила і підготувала виступ поета. Початок його літературної діяльності припадає на період зародження українського фольклору та етнографії, появи перших збірок народної поезії та період розквіту українського романтизму. Усе це не могло не вплинути на світогляд поета, а отже, і на художню систему.

Творчість Т. Шевченка вкорінена фольклорними елементами. Джерелами творчості письменника є тогочасна дійсність, фольклор і літературна традиція. З рідного слова, з кріпацького середовища виніс Шевченко любов до народної творчості. Ця любов та широка обізнаність із творами української народної словесності значно впливала на його поетичну творчість. Як поет Шевченко починається з балад. Фантастичний елемент у них побудований на чарах, метаморфозах, народних віруваннях про мерців. Поет художньо інтерпретував народну демонологію. У баладах «Причинна», «Лілея», «Русалка» головні герої є особами української демонології, використано народні перекази про перетворення дівчат на русалок. Цей образ використаний поетом як засіб для встановлення справедливості, позбавлений безпредметної феєричності і жахів, має реальну і соціальну підоснову. Русалки в баладах Т. Шевченка зберегли людські риси характеру, між ними існують родинні зв'язки, розрізняють дочку і матір, між собою всі вони сестри, які привітно зустрічають нових утоплениць.

Шевченко був не тільки великим поетом, майстром поетичного слова, а й прекрасним художником. Він виконав два начерки олівцем до балади «Утоплена» та один до балади «Русалка». Пізніше художник виконав малюнок «Русалки» (інша назва «Русалки на Дніпрі») як ескіз до розписів плафона й стін, сюжетною основою є тема «Як русалки місяць ловлять», зміст цієї картини нагадує сцену з балади «Причинна», де русалочки звертаються до

місяця, крім цього, художник намалював до неї ще й три етюди під назвою «Русалка». Тарас Шевченко відобразив русалок як гарних дівчат, голих і з довгим волоссям, подеколи в дівочому прозорому вбранні у вінках, які співають та залоскочуть дівчину чи парубка до смерті, як і уявляли в народі цих істот.

Ключові слова: русалка, балада, образ, художник, фольклор.

The article clarifies the relationship between the mythological semantics of the image of the mermaid and its artistic interpretation by the famous poet and artist T. Shevchenko. The era of romanticism directly warned and prepared the poet's speech. The start of Taras Shevchenko's literary activity falls between origin Ukrainian folklore and ethnography, the emergence of the first collections of folk poetry, in the heyday of Ukrainian romanticism. All this could not affect the outlook of the poet, and therefore his art system. Creativity of T. Shevchenko rooted folk elements. The sources writer's work are the reality of that time, folklore and literary tradition.

Shevchenko brought out love for folk art from his native word, from the serfdom. This love and wide knowledge with the works of Ukrainian folk literature had a great influence on his poetic work. The fantastic element in them is built on popular beliefs about the dead, charms, metamorphoses. The poet artistically interpreted folk demonology- In the ballads "The Mighty Dnieper", "Drowned", "Mermaid" are in fact all the main characters Ukrainian demonology used folk stories about turning girls into the mermaids. The character of the mermaid are used by poet as a means for establishing justice. They have a social pointless extravaganza and horror and have a real and social basis. These are children of cover, victims of lordly debauchery. Mermaids in T. Shevchenko's ballads have preserved human character traits, there are family ties between them, they distinguish between daughter and mother, they are all sisters, who welcome new drowned women.

Shevchenko was not only a great poet, a master of the poetic word, but also a wonderful painter. He made two pencil sketches for the ballad "Drowned" and one for the ballad "Mermaid". Later painted "Mermaids" (also known as "Mermaids on the Dnieper"), as a sketch of paintings on the ceiling and walls, the plot is based on the theme "How mermaids catch the moon", the content of this picture resembles a scene from the ballad "The Mighty Dnieper", where mermaids turn to the moon, and painter also drew three sketches for this drawing called "Mermaid". Taras Shevchenko portrayed mermaids as beautiful girls, naked and with long hair, sometimes in a girl's transparent dress in wreaths, singing and tickling a girl or a boy to death, as imagined in the people.

Key words: mermaid, ballad, artist, image, folklore.

Постановка проблеми. Фольклор є важливим складником культури будь-якого народу та безпосереднім спадкоємцем найдавніших форм людської культури. Творчість Шевченка припадала на ті роки, коли в усьому слов'янському світі зріс інтерес до народної поезії, тому не дивно, що його балади пройняті фольклорними мотивами. Уявлення українського народу про русалок та пісні русального тижня дали багатий матеріал письменникам, художникам, композиторам для творчого опрацювання. Саме русалки були улюбленими міфологічними персонажами романтичної поезії, тому і не дивно, що і Т.Г. Шевченко звертався до цього чарівливого образу, в якому прихована глибока філософська думка. Проте великий Кобзар інтерпретував образ русалки не тільки в баладах, а і в графічних творах, про що відомо мало. Дослідник мистецької спадщини поета-художника Дмитро Антонович писав: «Шевченко – геній, але у вдячній пам'яті нащадків він довго жив або й досі живе, тільки як геніальний поет: Шевченко-поет заслонило собою Шевченка – високоталановитого маляра, видатного рисувальника та дуже тонкого й високомайстерного гравера...» [2]. Завершені роботи становлять значну частину мистецької спадщини художника, але він має і численні ескізи, етюди, нариси, замальовки та ін. Він ілюструє чимало художніх творів. Дослідження інтерпретації письменником образу русалки розкриває розуміння його в спадщині поета-художника не тільки в поетичних, а і в художніх творах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Питання впливу української фольклорної традиції на творчість Т. Шевченка завжди цікавила дослідників. У праці М. Костомарова [14] проаналізовано багато фольклорних джерел поезії Шевченка, відзначено ряд істотних моментів творчих зв'язків поета з народною піснею. Так, М. Костомаров підкреслював, що устами Шевченка заговорив сам народ, але заговорив так, як він ще ніколи перед тим не говорив. Це і відрізняло Шевченка від його попередників та сучасних йому українських письменників.

Питанню світогляду поета, впливу фольклору на балади, відображення в поезії Т. Шевченка духовної культури українців присвятили свої розвідки Д. Яворницький («Народні основи в поезії Шевченка»), І. Пільгук («Шевченко і фольклор»), Д. Ревуцький («Шевченко і народна пісня»), Ю. Івакін («Шевченко і фольклор») та ін.

Одним із кращих досліджень мистецької спадщини Т.Г. Шевченка є видання Д. Антоновича [2], у якому детально аналізується малярська творчість Шевченка-маляра. Фундаментатор дослідження регіональної історії, краєзнавства К. Широцький [29] детально проаналізував картину «Русалки» Кобзаря. У дослідженні автор сконцентрує увагу на історії задуму, виконання й художнього змісту рисунка, а також на зв'язок між візуальним та словесно-образним мисленням поета-художника. Зазначимо, що в ескізній картині «Русалки» Шевченко виявив себе романтиком по духу й класиком по вихованню.

Системний аналіз жанрової специфіки балад Т. Шевченка здійснила В. Кравченко [16]. На її думку, Кобзар у творах про дівчину-русалку поставив трагічну долю простої жінки в безпосередню залежність від жорстоких соціальних обставин.

Н. Мендилюк [19] проаналізувала та виявила різні співвідношення у втіленні архетипних образів у мистецьких творах епохи Романтизму, серед яких і балади «Причинна», «Утоплена», «Русалка». Т. Данилюк-Терещук [8; 9] у низці праць досліджувала особливості функціонування, інтерпретації та ретрансляції демонологічних образів, зокрема русалок, у творчості українських романтиків, зокрема Т. Шевченка.

Серед сучасників Г. Грабович [6] простежив та охопив психологічний код Шевченкової творчості. Н. Лисюк [17] досліджувала родинний міф у поезії поета.

Побачило світ чимало змістовних публікацій, у яких висвітлено демонологічні уявлення українців. Важливе місце зайняли праці відомих українських дослідників демонології та міфології, як-от В. Давидюк [7], В. Галайчук [4], Ю. Буйських [3].

Постановка завдання. Мета статті – виявити особливості інтерпретації образу русалки в словесній та художній творчості поета.

Досягнення мети передбачає виконання таких завдань: розглянути традиційний образ русалки у фольклорі та міфології; виявити загальні закономірності в авторській інтерпретації образу русалки в баладах «Причинна», «Утоплена», «Русалка»; визначити особливості інтерпретації образу русалки в мистецькій спадщині Кобзаря.

Виклад основного матеріалу. Загальновідомо, що одночасне збирання, опрацювання й творче використання фольклорного матеріалу стало характерною ознакою епохи романтизму. Цей струмінь у мистецтві XIX ст. не лише змінив уявлення про взаємозв'язок людини та природи, відкрив «нічну сторону життя» [25, с. 357], а й віддав першість незбагненності, фатальності, пристрасті. Мета, яка полягала в поєднанні людини та природи, світу реального з фантастичним, реалізувалась поетами-романтиками через використання міфологічних персонажів й образів-символів.

Образ русалки в українському фольклорі – один із найпопулярніших серед представників нижчої міфології. Цей образ виник ще в дохристиянські часи, коли люди хоронили мертвих родичів не на кладовищі, а в лісі, на полі, на роздоріжжі або ж опускали у воду. З приходом християнства тільки самогубців ховали так. У народі було вірування, що самогубець чи нехрещені померлі діти – гріш-

ники, а душі їхні небо не приймає, тому вони блукають. Лише на Зелені свята русалки виходять із води, одні оселяються й бавляться в лісі, другі йдуть на ниви, а треті перебувають у воді й іноді виходять на берег. Таким чином, видно, що спочатку до русалок, як до добрих духів-опікунів, ставились прихильно (їх уважали духами чи душами предків-прародителів), а з часом у народному понятті змішалися добрі духи «предків», змін, а нові образи русалок постали в жанрі літературної балади. В основу більшості з них покладено уявлення про людське переродження. Смерть змальовується в них евфемістично, а любов і краса стають причиною фатального кінця. Дія найчастіше відбувається у воді чи біля неї. Час дії – ніч або порубіжжя ночі та дня [10].

Образ цих істот присутній у різних варіаціях у всіх міфологіях та активно використовувались митцями в різні стильові епохи. Найбільший розвиток та поширення міфологема отримала на слов'янських, зокрема українських, та західноєвропейських теренах, однак джерела формування образу та його основа значно відрізняються [19, с. 216]. Русалки в російській міфології кидають каміння в людей, лоскочуть до смерті, зазвичай ходять голі, часто сидять на березі, розчісуючи волосся гребенем. Вивчаючи оповіді та повір'я про українських русалок, необхідно відрізнити їх від класичних та романських переказів про подібних жіночих створінь – сирен, напівжінок-напівриб, оскільки ці повір'я на Україні не знайшли відображення і походять із художньої літератури, про що і свідчать роботи дослідниці Ю. Буйських. Вони відрізняються від усіх згаданих істот тим, що в їхній природі немає нічого подвійного.

В українській нижчій міфології русалка є одним із найпоширеніших образів, вона могла бути або молодою дівчиною, або жінкою, або померлою нехрещеною дитиною. Русалок уявляли як гарних дівчат, голих і з довгим руським або зеленим розпущеним волоссям до колін, у сорочках чи в дівочому прозорому вбранні, у вінках з осоки та зілля, не відрізняються зовні від звичайних людей, здебільшого їх видно лише здалеку. [23, с. 150; 4, с. 338]. М. Максимович виділив три види й покоління русалок. Перший вид – «первісні, корінні русалки». Їх уявляють дорослими дівчатами з блідим обличчям, довгим русим волоссям, мешкають вони у водах Дніпра. До цієї групи зараховано також дівчат, які втопилися або покінчили життя самогубством, у них довге зелене волосся. Другий вид – «дівчата-семилітки» – діти, які померли без хрещення. Вони мають руське кучеряве волосся, одягнені в білі

сорочечки без поясів. Їхня назва не випадкова, адже, наприклад, на Поділлі вірили, що потерчата (нехрещені діти) через сім років стають русалкою або мавкою. Третій вид – «русалки-німфи», котрі виходять із морських глибин [18, с. 72–76]. Але варто зазначити, що в українській міфології немає образу морської русалки [3, с. 181].

У традиційних віруваннях русалки мали різні статево-вікові категорії: діти, дівчата, жінки, старі баби, хлопчики, парубки та чоловіки. Це пов'язано з тим, що русалками стають люди, які померли на Русальному тижні, ті, хто народилися, та всі, що втопилися на Трійцю чи впродовж усього Русального тижня [3, с. 189–190]. Дуже часто їх описували одягненими в те, в чому були поховані [3; 5]. Образ русалки-дитини був найпоширенішим. Їх називали потерчатами або страдчатами, страчкуками. Ними ставали діти, народжені поза шлюбом і вбиті матір'ю, або ж душі ненароджених дітей, які загинули внаслідок абортів. Так, на Підкарпатті страдчам могли називати дитину, яку дівчина «страгала» (зробила аборт) і «поховала без хреста». На Поділлі вірили, що потерча через сім років стає русалкою або мавкою [3, с. 172]. У піснях, які, як уважалося, русалки співають на Зеленому тижні, міститься вказівка на провину їхніх матерів: *«Мене мати породила, на світ білий не пустила, в руки палку дала, щоб русалка була», «Мене мати породила, нехрещену схоронила»* [3, с. 182]. Щодо походження дорослих русалок, то це дівчата, які втопилися під час купання. Люди бачили їх у вигляді оголених дівчат із довгим розпущеним волоссям. М. Костомаров стверджував, що русалки – істоти легкі, майже безтілесні, ні добрі, ні злі; вони начебто втілені в людському образі предмети фізичного світу» [11, с. 228]. Як стверджує В. Галайчук, «зустрічі з русалками спонтанні, вони виникають перед людиною без попередження, нерідко йдучи «ланцюжком»: спершу – старі, потім – молодші й зовсім маленькі. Нерідко згадувалося про зустрічі з «навським весіллям», коли поряд із русалками звучить музика, що лунає невідомо звідки. Вони сміються, регочуть, плещуть у долоні, охкають» [5]. У переказах вони часто дають перестороги своїм родичам у римованій формі.

У народних віруваннях українців русалки були не лише жіночої статі та різного віку, а ними вважалися всі померлі, асоціюючись із «дідами» – духами предків, для котрих перед Трійцею влаштовували поминальну вечерю. На означення русалок-чоловіків трапляється словосполучення «той русалка», дослідникам відомі також демонами «русалім», «русал», «росал» [4, с. 322].

Народнопоетичні сюжети про русалок стали благодатною основою для літературних сюжетів. Українські поети-романтики спричинили появу нових символів та розширили естетичні та виражальні можливості демонологічного образу. Творче потрактування персонажа формує в українській романтичній поезії дві асоціативні ряди: русалка – краса, молодість, кохання, зваба; русалка – вода, ніч, холодний дух, безодня, самотність, смерть [9, с. 52]

У Творчості Т.Г. Шевченка, як і в українській літературі загалом, вік русалки чітко окреслений. В одних випадках ними були малі діти, в інших – молоді, вродливі дівчата. Очевидно, це явище зумовлене естетичними вподобаннями та принципами мистецтва. Тут русалка безпосередньо пов'язана з водним середовищем. Щодо фольклору, то зв'язок цей не настільки помітний, бо тут русалки можуть виходити не з води, а з могилок біля церкви; можуть з'являтися в житньому полі [7]

Як справедливо зауважив С. Мишанич, образ русалки в художньо-творчому трактуванні Т. Шевченка «функціонально значно розширений, порівняно з народним його втіленням» [20, с. 248]. Найяскравіше вимальовується цей персонаж у поезіях «Причинна», «Утоплена» та «Русалка». Для них спільними є не лише соціальні мотиви й наявність демонологічного образу русалки. Ці твори мають спільний образ-код. Тому русалка тут сприймається і як символ трагічної долі дівчини-сироти, і як покарання за здійснений злочин, і як жертва людських відносин [24, с. 51]. У Т.Г. Шевченка фольклорна фантастика, майстерно використана ним, поступово втрачає свою функцію. Міфологічний образ наповнюється якісно новим змістом, сприймається по-новому.

У народних уявленнях чіткої межі між русалками і людьми немає, саме тому цей образ реально-фантастичний, а найстрашнішими є ті обставини, що привели їх туди з людського середовища. Фантастичне постає як виправдання. З одного боку, русалки – образи, витворені уявою, з іншого – загублені життя сиріт. А це вже земна реальність [11, с. 138]. Шевченко зміг повніше передати народне бачення дійсності, її явищ та сутності за допомогою міфологічної фантастики.

Русалки – жінкоподібні істоти, які живуть у воді й грають на її хвилях при місячному світлі. За народним повір'ям, «лиця русалок сяють так, як самий місяць, тіло – біле, як сніг, коси спадають на плечі. Почувши близько чоловіка, вони обіймають його та лоскочуть, і біда тому, хто попався в їхні обійми; він мусить пропасти» [29, с. 282].

Подібні елементи можемо побачити в баладі «Причинна», у якій Т. Шевченко вперше звертався до образу морської діви. Сюжетна основа твору – типовий для українських народних пісень мотив розлуки молодої пари з трагічною розв'язкою, але поет дав своє особисте трактування теми відданості двох молодих сердець одне одному. Використавши народну фантастику, змалювавши яскраві барви природи, він показав страждання і загибель знедолених простих людей, сиріт у тому суспільному оточенні, де «нема кому запитати, за що їх убито». У буремну ніч під горою, що над Дніпром, щось біле блукає, ніби то русалка. Але стає зрозумілим, що це дівчина, причинна, тобто та, якій «спричинено» душевну хворобу, яку зачарувала ворожка, «щоб менше скучала», і стала сновидою [28, с. 25–26]. Вона виглядає коханого козака, що торік покинув її, пообіцявши повернутися. Дівчина не дочекалася його, адже почала сумніватися у поверненні живого чорнобривого, тому й загинула – русалки залоскотали її. Козак повертається з далекої дороги, знаходить свою кохану мертвою і в розпачі скоює самогубство.

Важливе місце в баладі займають образи русалок. Це не панночки, не «чарівні феї», оспівані в романтичних баладах, а діти покриток, дівчат, що в житті були скривджені «злыми людьми», панами. Саме такими переважно змальовані русалки і в українській народній творчості [12, с. 21]. Виринаючи з Дніпра, у творі вони співають:

Ух! Ух!

Солом'яний дух, дух!

Мене мати породила,

Нехрещену положила [26, с. 51].

Це народна русальна пісня, записана М. Максимовичем [18] ще до створення Шевченком балади «Причинна», яку співають русалки, народжені на землі, коли виходять із води на весь Зелений тиждень. Зелений, або Русальний,

Рис. 1. Т.Г. Шевченко. «Русалки»

тиждень припадає на останню третину травня або першу третину червня. Таким чином, можна локалізувати час «подій» Шевченкового твору.

У «Причинній» по-новому трактовано образи русалок: вони – «малі діти, / Голі скрізь / З осоки коси, бо дівчата», які «з Дніпра повірили» місячної ночі грітися. Поет не відразу називає їх русалками, бо вони нехрещені діти, життя яких занапащене матерями-дітозгубницями [10, с. 42]. Вони співають, танцюють, ходять по землі до третіх півнів; мають холодний, «солом'яний дух». Дітей-русалочок, кличе «мати» шукати вечерю, але вона вже подана: «У нас козак в очереті, / В очереті, в осоці, / Срібний перстень на руці; / Молоденький, чорнобровий, / Знайшли вчора у діброві». Але під дубом вони побачили головну героїню, «зареготались нехрещені», «орда мов ріже. Мов скажені, / Летять до дуба». Їх постаті є уособленням страху дівчини, її душевного болю, туги за коханим. Вони є своєрідною каральною силою, яка і вбиває героїню через порушення нею заборони чаклувати [19, с. 218]: «Кругом дуба русалоньки / Мовчки дожидали; / Взяли її, сердешную, / Та й залоскотали / Довго, довго дивувались / На її уроду... / Треті півні: кукуріку! – / Шелеснули в воду» [26, с. 52].

Фантастичне й життєво достовірне переплітається. Русалки хоч і не головні образи твору, однак автор приділив велику увагу їхньому опису, що повністю відповідає народним уявленням.

З усіх балад Шевченка, на нашу думку, найбільш перейнята романтичною фантастикою балада «Утоплена». Сюжет балади віддзеркалює в літературі народні уявлення про потойбічне життя, але Шевченко дещо змінює традиційний погляд. Усі герої балади (дівчина, закоханий у неї рибалка, мати) стають русалками. У нічну пору зі ставка, зарослого осокою та прозваного заклятим, випливають утоплениці – дочка і мати та молодий рибалка, що пішов «жити у воду». Дослідники

Рис. 2. Т.Г. Шевченко. Ескіз до поеми «Утоплена»

схиляються до думки, що таке перетворення зумовлене соціальним підходом, бо пізніше персонажі діють як «антитетичні сили» [20, с. 248]. Незважаючи на фантастичність подій, кожен рух, кожен жест цих виходців із підводного світу міцно пов'язані з реальним життям у минулому, із їх земними почуттями і настроями, вдачею і поведінкою.

Так, мати впливає страшною, синьою, розхристаною, від злості вона *«рве на собі коси»*. Такою була вона злою в житті. Зла і заздрісна, вона зігнала зі світу невинну свою доньку Ганнусю. Шевченко в баладі засуджує цю жінку, яка через заздрощі втрачає високі материнські почуття, яка втратила не тільки гідність, а й серце людське. Зовнішньо, коли ще жила, була красива, *«білолиця, кароока і станом висока»*, але душевно спустошена, внутрішньо потворна: *«Мати стан гнучкий, високий, / А серця – не мати»*. На відміну від *«Причинної»*, де дії обмежуються нічною порою і ранком, внутрішня сутність героїні розкривається в часовій проекції. Поет деталізує передкульмінаційну розповідь, об'єктивізує дійсність, оповідає про життєву історію заможної вдови, соціально й психологічно вмотивовує її подальші вчинки, що наближає баладу до ліро-епічної поеми [10, с. 42].

Дівчинка ж виросла кароока, гнучка та висока *«як тополя серед поля»*, у житті розцвітала, *«як маківка»*, тепер також впливає на синій хвилі в усій своїй незайманій дівочій красі і лагідності.

Соромливий рибалка, яким він був і в житті, виносить баговиння зелене голій дівчині-русалці на сорочку і знову пірнає у воду. Створюючи образ молоді дівчини і «жвавого кучерявого» рибалоньки, який не витримав смерті коханої і кинувся у воду (що звучало як протест проти людської жорстокості), Шевченко підносить глибокі людські почуття, оспівує щире кохання, виступає проти будь-якого насильства над людиною [15, с. 25].

У фольклорі таке перетворення жіночих персонажів досить умотивоване. Цілком природним у слов'янській міфології є й образ русалки чоловічої статі. Чимало записів із Західного Полісся підтверджують цей факт. Образ русальця зустрічається й у болгар. В англійській міфології до поясу чоловіка, а від поясу – рибу називали Мерманом, а в грецькій – Тритоном. Відомий фольклорист С. Мишанич слушно зауважує, що створений Шевченком образ рибалки, який став русалкою, не зовсім відомий центральноукраїнській традиції, до того ж сумнівно, що поет запозичив його з балад карпатського циклу [13, с. 248]. Образ

рибалки в баладі *«Утоплена»* уособлює самотність. Він сирота, не має роду та долі, нікому не потрібний на *«цьому»* світі, тому шукає порятунку в міфопросторі.

Новим кроком до вищого художнього синтезу й поглибленого аналізу дійсності є балада *«Русалка»*, написана Шевченком у 1846 р, де автор, як і в *«Утоплений»*, вивів образи-антиподи матері та її доньки-русалоньки, поставив трагічну долю простої людини, скривдженої *«злим панством»*, у безпосередню залежність від жорстоких соціальних обставин [16, с. 37].

Балада побудована на життєвих конфліктах тодішньої дійсності. Жінка-покритка, проклинаючи пана спокусника, топить свою дитину в Дніпрі:

– Пливи, пливи, моя доню,
Дніпром за водою.
Та впливи русалкою
Завтра серед ночі. [26, с. 338]

У примовляннях нещасної, що чинить зло не зі своєї волі, чується відчай, розпука, горе, безвихідь. Вона хоче помститися панові, що завдав їй багато кривди, тому звертається до дочки, яка вночі має виплисти русалкою:

Залоскочи, моє серце:
Нехай не сміється
Надо мною, молодю,
Нехай п'є-уп'ється
Не моїми кров-сльозами –
Синьою водою
Дніпровою... [26, с. 338].

У творчості Т. Шевченка часто можемо натрапити на різні варіанти і викреслення, що пояснюється, з одного боку, обставинами його життя, постійною невлаштовністю, тиском цензури тощо, а з іншого – як генеалогічний ланцюг, що розвивається від первісного задуму через різні варіанти й редакції до остаточного фіналу [6, с. 181]. Саме в одному з варіантів можемо дізнатися про те, що мати русалки була сиротою. *«Нехай не сміється / Надо мною, сиротою»* або ж *«над грішною сиротою»* [27]. Як бачимо, поет спочатку співчуває жінці, а пізніше засуджує її. Мати, яка страждає, безперечно, варта на співчуття, а мати, що *«згадала, як купала і як примовляла. Та байдуже. Пішла собі у палати спати»* [26, с. 339], варта людського осуду. Помирившись із паном-спокусником, вона зрадила саму себе. Через це русалки залоскочуть невірну й легкомишленну матір, що вийшла з панських палат до Дніпра погуляти.

Ідейно-естетична глибина балади має прихований зміст і досягається через міфологізацію тексту. Свідченням цього є двоплосчин-

ний розвиток подій: мати живе у «високих палатах», дочка – з «дніпровими дівчатами». Задіяний у Т. Шевченка й міфологічний час, бо русалонька сама пояснює свій швидкий ріст: «Уже з тиждень, як расту я». На «тому» світі «потойбічний день прирівнювався до року на цьому світі» [8, с. 89].

Оригінальним є трактування в баладі і русалок, які виступають у ролі месниць за вчинене зло. Русалка в Т. Шевченка не є втіленням злих начал, адже в першому варіанті балади русалка благає своїх подруг не лоскотати матір: «Сестри! Сестри, не лоскотить, / Бо це моя мати» [27]. Тільки пізніше поет вилучає ці слова, замінивши їх багатозначною, хоча й конкретизувальною художньою деталлю: «Одна тільки русалонька / Не зареготалась» [26, с. 339].

Як бачимо, русалка з балади Т. Шевченка зберегла людські риси. Вона любить матір, не хоче їй нашкодити, не бере участі в помсті та не радіє справедливому покаранню. Н. Лисюк звернула увагу на те, що в середовищі надприродних істот існують родинні зв'язки, як це було в «Причинній», де утоплениці зберігають розрізнення між дочками й матерями, та в «Утоплений» і «Русалці», де згадується про попередній родинний статус русалок: це малі діти-дівчата, причому нехрещені; між собою всі вони сестри, які привітно зустрічають нових утоплениць [17, с. 142].

Не тільки поета, а й художника Т. Шевченка привертала увагу образ русалки як найбільш поширений і складний у народній демонології. Можливо, це пояснюється тим, що «в жодній демонологічній істоті нема такого трагічного поєднання краси й підступності» [22, с. 80].

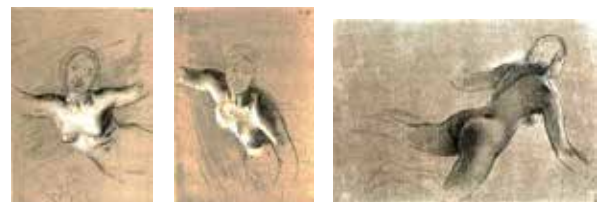
Загальновідомо, що Шевченко був не тільки великим поетом, майстром поетичного слова, а і прекрасним художником, і не дивно, адже почав раніше малювати, ніж писати. Спільних тем із власними поезіями в рисунках і малюнках у нього не так уже й багато, адже, як ствер-

джує К. Широцький, «він уникав повторювання» [29, с. 282]. Незважаючи на це, досить часто створював ілюстрації до своїх творів. Так, у 1841 році виконав два начерки олівцем до балади «Утоплена» (Див. рис 2), зміст і назву якого вперше визначила Г. Паламарчук. На найбільш опрацьованій композиції зображено, як на березі Ганна роздяглася, розкинулася на білій сорочці та «Гне стан гнучкий, розгинає / На сонечку гріє. Мати дивиться на неї, Од злості німіє». На другому ескізі, можливо, можемо побачити, як русалка рве на собі коси та «кинулася до Ганнусі І в коси випилася» [21]. У 1846 р. наступний начерк, уже до балади «Русалка» (Див. рис. 3), розміщений на полях рукопису, на лицевій стороні аркуша.

Десь у березні 1859 р. Шевченко мав можливість спробувати свої сили у фресці, адже П. Кочубей доручив йому розписати стіни свого дому на березі Неви в Петербурзі. Композицію не здійснив, але зготував ескізи, з яких дійшла до нас ескізна картина «Русалки» (Див. рис. 1). Роботу виконано на папері, на звороті внизу чорнилом напис «Русалки на Дніпрі», сюжетною основою є тема «Як русалки місяць ловлять». Є три етюди до цього малюнка під назвою «Русалка» (Див. рис. 4). Центральна група згаданої картини складається з трьох русалок. Вони, як три грації, несуться кругом місяця. Дві мають розпущені коси, одна заплетена у дві коси, перевиті за українським звичаєм стрічками. Середня русалка тримає в руках накривало, що напнуло під опорою повітря. Це все відбувається в повітрі, а знизу річка Дніпро, у якій видно теж русалок. Одна русалка цілує козака, що потопав, від якого сплила шапка на воді, а інші виринають із води й плывуть до байдака. Та русалка, яка затоплює козака, плутається у водяних заростах. Далеко видно силует берега й будинків [29, с. 282]. Цей зміст картини нагадує баладу «Причинна»: «Місяченьку! / Наш голубоньку! Ходи до нас вече-

Рис. 3. Т.Г. Шевченко. Начерки на полях рукопису балади «Русалка»

Русалка.
Етюд 1

Русалка.
Етюд 2

Русалка.
Етюд 3

Рис. 4. Т.Г. Шевченко. Русалка. Етюди

ряти. / У нас козак в очереті». Це доказ того, як майстерно у творчості Шевченка живопис переплітається з поезією.

Висновок. Народні повір'я, поетичні уявлення про русалок і давня пісенність русального тижня дали багатий матеріал для творчого опрацювання цієї теми письменниками, зокрема Т.Г. Шевченком. Постійне звертання великого поета до джерел фольклору, до фантастичних мотивів зумовлене їх глибоким соціальним змістом та високою художньою формою його творів. Для балад Шевченка найхарактернішим є глибоке використання народної фантастики, що, тісно сплітаючись із реалістичним змістом, становить невіддільний і постійний його елемент, є поетичним засобом його вираження. Єдиним фантастичним образом у творчості поета є русалки, але виписано їх без страхітливої жорстокості, підлості, а радше як наївних безтурботних істот, які не усвідомлюють, що через їхні ігри гине людина. Вони зберегли людські риси характеру, між ними існують родинні зв'язки, розрізняють дочку і матір, між собою всі вони сестри, які привітно зустрічають нових утоплениць. Русалки в баладах Т. Шевченка позбавлені безпредметної

феєричності і жахів, мають реальну і соціальну підоснову. Це діти покриток, жертви панської розпусти. Поет узяв за основу народні вірування про те, що русалками стають нехрещені немовлята або молоді дівчата, у нього з'являється й образ рибалки, який пішов жити у воду.

Згідно з народним віруванням та на тлі романтичної української природи Т. Шевченко своєрідно подає образ русалки в баладах «Утоплена» та «Причинна». Але найбільш яскраво це простежується в його творі «Русалка», де драматичний конфлікт і трагічний його наслідок впливають із реальних соціальних відносин, адже тут зображена русалка як утоплена дитина. Ці балади об'єднані і соціальним мотивом, і наявністю фольклорного образу русалки. Цей міфологічний образ сприймається як символ трагічної долі сироти, покарання за здійснений злочин, як жертва людських відносин. Поет-художник синтезував народні уявлення зі своїм творчим талантом, наповнивши міфологічний образ русалки новим змістом. Звернувшись до народної поезії, поет збагатив систему художніх засобів, створив власну концепцію дійсності, передавання бачення народу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Антіпова І. Драма і обряд: взаємодія (на матеріалі української драматургії кінця ХІХ-початку ХХ століть). *Літературознавчі обрії. Праці молодих учених*. 2010. Вип. 17. С. 162–169.
2. Антонович Д.В. Шевченко-малює. Київ : Україна, 2004. 272 с.
3. Буйських Ю. Жіночі образи української міфології «Колись русалки по землі ходили.». Харків : КСД, 2018. 320 с.
4. Галайчук В. Демонологічні уявлення населення Середнього Полісся про русалок. *Вісник Львів. УН-ТУ*. 2008. Вип. 43. С. 320–381
5. Галайчук В. Українська міфологія. Харків : КСД, 2016. 288 с.
6. Грабович Г. Шевченко, якого не знаємо. Вид. 2-ге, переробл. і допов. Київ : Критика, 2014. 414 с.
7. Давидюк В. Первісна міфологія українського фольклору. Вид. 2-ге, доп. і перероб. Луцьк, 2005. 309 с.
8. Данилюк-Терещук Т. Інтерпретація фольклорного образу русалки в українській романтичній традиції. *Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Філологічні науки*. Луцьк : ВДУ ім. Лесі Українки, 2000. № 6. С. 249–253
9. Данилюк-Терещук Т.Я. Русалка в романтичному і модерністському естетизмі. *Троянди й виноград: феномен естетичного і практичного в літературі та культурі : зб. наук. мат.* Бердянськ : БДПУ, 2018. С. 52–54.
10. Єременко О.Р. Модифікації фольклорно-міфологічного образу русалки в літературних баладах ХІХ ст. *Вісник Запорізького державного університету. Філологічні науки*. 2001. № 2. С. 41–45.
11. Жалко Т.Й. Поетично-мистецька складова творчого доробку Тараса Шевченка в контексті фольклору та етнографії. *Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах: зб. наук. праць*. 2015. Вип. 31. С. 131–148.
12. Комаринець Т. Шевченко і народна творчість. Київ, 1963. 231 с.
13. Комишанченко М. Тарас Шевченко в українській критиці. Київ, 1969. 357 с.
14. Костомаров М.І. Слов'янська міфологія. Київ : Либідь, 1994. 384 с.
15. Коцюбинська М. Етюди про поетику Шевченка. Київ, 1990. 272 с.
16. Кравченко В.О. Балади Тараса Шевченка. Інтерпретація : навчальний посібник-хрестоматія. Запоріжжя, 1999. 84 с.
17. Лисюк Н. Родинний міф у поезії Тараса Шевченка. *Фольклористика : зб. ст. НАН України. VIII Міжнар. конгрес українців*. Київ : ІМФЕ, 2017. С. 132–145.
18. Максимович М. Дні та місяці українського селянина/ пер. з рос. В. Гнатюка. Київ : Обереги, 2002. 189 с.

19. Мендюк Н. Деякі особливості втілення юнгівських архетипів у міфологемі русалки на прикладі творів митців епохи Романтизму (балади «Причинна», «Утоплена», «Русалка» Т. Шевченка та опера «Ундина» Е.Т.А. Гофмана). *Наук. зб. Львівської національної музичної академії імені М. Лисенка*. 2017. Вип. 40. С. 215–227.
20. Мишанич С. Міфологія у творчості Тараса Шевченка. Київ, 1996. 320 с.
21. Паламарчук Г. Ескізи невідомих творів Т.Г. Шевченка. Тарас Шевченко-художник : Дослідження, розвідки, публікації. Київ, 1963. С. 145–147
22. Померанцева Э.В. Мифологические персонажи в русском фольклоре. Москва : Наука, 1975. 194 с.
23. Пропп В. Фольклор и действительность. Москва, 1976. 324 с.
24. Резнікова К., Рязанова В., Шкріба Т. Етнопсихологічна семантика фольклорно-етнографічних образів злої матері, відьми та русалки в баладній творчості Тараса Григоровича Шевченка. *Мовознавство. Літературознавство. Актуальні питання гуманітарних наук*. 2020. Вип 27. Т. 4. С. 48–52.
25. Чижевський Д. Історія української літератури. Тернопіль, 1994. 478 с.
26. Шевченко Т.Г. Кобзар. Повна ілюстрована збірка. Харків : КСД, 2011. 720 с.
27. Шевченко Т. Зібрання творів: у 6 т. / гол. Ред М.Г. Жулинський. Київ, 2003. Т. 1. 784 с.
28. Шевченко Т. Повне зібрання творів: у 10 т. / гол. ред. О.І. Білецький. Київ : АН УРСР, 1963. Т. 10. 172 с.
29. Широцький К. Русалки (Картина Т. Шевченка). *Літературно-науковий вісник*. 1914. № 2. С. 282–287.